

ВИДОЗМІНА МОВНИХ ОДИНИЦЬ ЯК ЛІНГВІСТИЧНА УНІВЕРСАЛІЯ У ПРАЦЯХ УКРАЇНСЬКИХ ТА ЗАРУБІЖНИХ УЧЕНИХ

Ткач А. В. Видозміна мовних одиниць як лінгвістична універсалія у працях українських та зарубіжних учених.

Мова – складна, багатогранна і багатоаспектна величина, що перебуває в безперервному русі. Однією із природних її особливостей є видозміна мовних одиниць (явище варіантності). У статті розглянуто і проаналізовано погляди українських та зарубіжних лінгвістів на проблему варіювання слова, визначено перспективи подальших розвідок досліджуваного мовного явища.

Ключові слова: варіантність, варіювання, видозміна мовних одиниць, тотожність (ідентичність).

Ткач А. В. Видоизменение языковых единиц как лингвистическая универсалия в исследованиях украинских и зарубежных ученых.

Язык – сложная, многогранная и многоаспектная величина, находится в непрерывном движении. Одной из природных ее особенностей является видоизменение языковых единиц (явление вариантности). В статье рассмотрены и проанализированы взгляды украинских и зарубежных лингвистов на проблему варьирования слова, определены перспективы дальнейших исследований изучаемого языкового явления.

Ключевые слова: вариантность, варьирования, видоизменение языковых единиц, тождество (идентичность).

Tkach A. V. Mutation of linguistic units as linguistic universals in the works Ukrainian and foreign scientists.

Language – complex, versatile and multifaceted and multidimensional quantity that is

in constant motion. One of its features is the natural modification of linguistic units (the phenomenon of variance). The article discusses and analyzes the views of Ukrainian and foreign linguists to the problem of variation of the words. The prospects for further research investigated linguistic phenomenon.

Key words: variance, variation, modification of linguistic units, identity (identity).

Мова як життєтворчий феномен нації і функціональна система перебуває в безперервному русі. Однією з природних її особливостей, як відомо, є видозміна мовних одиниць.

Тотожні за значенням модифікації однокореневих слів, сутність яких становлять видозміни їхньої зовнішньої оболонки (фонетичної чи граматичної), зумовлюють сьогодні різні номінації: дублети, спільно-, однокореневі пари, варіанти тощо. Ми кваліфікуємо такі структурні утворення як ідентичні лексеми, або варіанти.

Теорія варіантності, яка з давніх часів привертала увагу лінгвістів, справедливо вважається однією з найсуперечливіших у сучасному мовознавстві. Великий інтерес до видозмінювання (варіювання) мовних засобів пояснюється тим, що тільки повне і багатоаспектне вивчення цього феномена дасть змогу зрозуміти принципи і закони, внутрішню логіку діяхронічного розвитку й синхронного функціонування мови.

Окремі дослідники допускають можливість варіювання не лише на основі видозміни загальної семантичної чи загальної формальної риси (ознаки), але й варіювання, яке охоплює одночасно обидва види характерних ознак слова (І. Жилін, В. Кодухов, М. Маковський, Є. Білявська). Щоправда, незважаючи на значні напрацювання вчених, єдиного погляду на природу варіантності немає. Існує кілька найбільш вірогідних і послідовних позицій з цього питання. Одні автори вважають, що початок виокремлення варіантів полягає у відмінностях структурного оформлення (К. Горбачевич, Р. Рогожнікова, В. Семиряк, О. Москальська й ін.), інші наголошують на необхідності розрізняти варіантність і у плані вираження, і у плані змісту (В. Виноградов, О. Смирницький, М. Степанова, Н. Семенюк).

Сьогодні варіантність трактується по-різному: до варіантів, поряд з модифікаціями у формальному чи семантичному планах тотожних лінгвістичних одиниць, зараховують форми, які кваліфікують як синоніми (О. Ахманова, Л. Євгенєва, О. Тараненко, В. Мерінов); відомі також концепції, у яких варіантні відношення зводяться до дублетних (Л. Зайцева, В. Філіпова, В. Толікіна). Поняття «варіантність» пов'язують

із національно-державними варіантами мови, видозміною слова на діалектному й наддіалектному рівнях, розрізняють варіантність соціолектів і навіть прагматичну рівність (В. Девкін, Г. Степанов та ін).

Проблема варіантності вперше виникла у фонології і знайшла теоретичне висвітлення у праці М. Трубецького «Основи фонології» [13]. Досліджуючи явища фонологічного рівня, автор зазначає, що будь-яка фонема може реалізовуватися в кількох звуках. Усі звуки, у яких реалізується та сама фонема, дослідник назвав варіантами [13, с. 52–59] і, давши визначення фонетичного варіанта, вказав на умови (причини), коли два звуки потрібно розглядати або як реалізацію двох різних фонем, або як два варіанти однієї фонемі. Учення М. Трубецького про явище варіантності знайшло застосування в розробці цієї проблеми на різних мовних рівнях: лексичному, морфемному, синтаксичному, фразеологічному тощо.

Так, вказавши на особливе місце варіантності з-поміж суттєвих ознак слова як основної одиниці мови, В. Чабаненко констатує: «це не просто явище, <...> а й одна з важливих основ мовної (мовленнєвої) виразності, одна з міцних підвалин української лінгвостилістики» [14, с. 35]. Такого висновку учений дійшов, розглянувши, зокрема, фонетичні варіанти, що «глибоко й міцно вросли в лексичну будову сучасної української мови, надали їй не тільки зовнішньоструктурного розмаїття, а й додаткових виражально-зображальних можливостей» [14, с. 29].

Варіативність у староукраїнській літературно-писемній мові (на прикладі текстів ділових паперів північноукраїнського ареалу XVI століття) вивчав В. Мойсієнко [8]. У своїх дослідженнях вчений описав екстралінгвальні чинники розбалансованості староукраїнської мови, охарактеризував випадки варіативного вживання фонетичних, морфологічних і лексичних елементів, визначив причини таких мовних особливостей.

З погляду Н. Гуйванюк, варіантність мови – «це, насамперед, спосіб її існування як системи» [4, с. 71]. Таку тезу дослідниця висловлює в монографії «Формально-семантичні відношення в системі синтаксичних одиниць», аналізуючи синтаксичну синонімію й кореферентність та їх розмежування.

Дослідження варіантних синтаксичних (текстових) відношень стали об'єктом наукових розвідок В. Горяного, О. Золотаренко, Н. Кондратенко, Т. Мороз та ін. [3; 5; 6; 9]. Вивчення й аналіз синтаксичної варіантності

здійснювалися на матеріалі текстів різного типу та різних стилів, зокрема й конфесійного (переклади Біблії, Нового та Старого Заповітів, Євангелія українською мовою). Незважаючи на різноструктурність словосполук та їх стилістичні відмінності (*Він уповав на Бога і Він покладав надію на Бога; Лжживо божитися і Присягати на неправду*), Т. Мороз вбачає в них ознаку тотожності [9, с. 416].

3-поміж найбільш суттєвих рис синтаксичних синонімів В. Горяний називає різноструктурність та однорідність відношень між словами у словосполученнях і реченнях, вказує також на синоніміку у структурно однакових словосполученнях: «Належачи до одного синтаксичного ряду, вони відрізняються певними відтінками значень, різними прийменниками та відмінковими закінченнями залежних компонентів» [3, с. 26–27]. Досліджуючи фразеологічні варіанти, О. Золотаренко розрізняє їх за лексичними компонентами, їхньою фонетичною формою та синтаксичними відношеннями. Синтаксичні варіанти фразеологізмів, на думку дослідниці, зумовлені різноманітними внутрішньоструктурними змінами [5, с. 183–184].

У слові – основній структурно-семантичній одиниці мови – взаємодіють три структури: фонологічна, морфологічна і семантична. Видозміна будь-якої з них спричиняє варіювання.

Актуальним у проблемі варіювання слова є питання про тотожність, бо варіантність, на думку лінгвістів, – це «здатність слова функціонувати в різних структурних і семантичних видозмінах при збереженні тотожного морфемного складу та лексико-смісловій єдності» [14, с. 28].

Значним внеском у дослідження варіантності є праці В. Виноградова та О. Смирницького [1; 11]. Ці вчені започаткували вивчення формально-граматичного і семантичного варіювання слова, розглянувши його в органічному зв'язку з проблемою тотожності слова.

На відміну від інших учених (О. Потебні, Д. Ушакова, О. Пешковського й ін.), В. Виноградов вважав, що всі різновиди морфологічної структури є граматичними формами слова, а не окремими словами. Розробляючи свою теорію про форми слова, дослідник виходить із розуміння слова як єдності всіх його форм за «лексико-семантичним стрижнем» [1]. У структурі слова В. Виноградов поряд із граматичними формами розрізняє і лексичні, називаючи їх варіантами слова.

Розвиваючи концепцію В. Виноградова про межі слова і його тотожності, О. Смирницький висловлює думку, що для визнання різновидів того самого слова його варіантами необхідно, щоб їх

лексико-семантична основа мала відповідності в матеріальній (звуковій) частині слова, тобто йдеться про спільну кореневу основу. При цьому і в звуковій оболонці, й у лексико-семантичному ядрі слова допускаються часткові відмінності за умови, що між ними немає відповідностей (звукові відмінності не виражають лексико-семантичних відмінностей, а навпаки, – лексико-семантична диференціація не виражена матеріально). Коли порушуються ці співвідношення, регулярні видозміни слова протиставляються О. Смирницьким як різні слова. Усі можливі емоційно-експресивні та стилістичні відмінності, властиві слову, але які не є складовою частиною його смислового (значеннєвого) змісту, він, поділяючи думку В. Виноградова, вважає хоч і важливими, та все ж другорядними порівняно з основним у слові – його значенням [11].

Загальнотеоретичні питання про варіанти слів у мові (зокрема й термінології) продовжують розробляти такі дослідники україністики, як В. Семиряк, В. Чабаненко, Л. Боярова, К. Городенська, Н. Сологуб, В. Мойсієнко, О. Радченко, М. Карп'юк, А. Лагутіна, Б. Пристай, Л. Родніна, І. Вербовська, О. Гомас, Т. Коць, Н. Ковальчук, Л. Кучеренко, В. Юносова, Л. Симоненко й ін.

Так, ґрунтовне дослідження різних видозмінених одиниць української мови в її історичному розвитку виконав І. Матвіяс. У праці «Варіанти української літературної мови» [7] науковець розглянув особливості варіантності (ідентичності) української мови на різних її етапах розвитку, простежив причини та наслідки існування неупорядкованих різнорівневих мовних елементів, накреслив шляхи унормування української літературної мови як цілісної системи.

Вагомих успіхів у дослідженні варіативних одиниць досягла російська лінгвістика. До цієї проблеми зверталися дослідники-русисти: О. Ахманова, К. Авербух, З. Богословська, С. Бережан, Ф. Вейсалов, К. Горбачевич, Л. Граудіна, В. Даниленко, М. Каленчук, В. Лейчик, Н. Лук'янова, Р. Рогожникова, В. Солнцев, Ф. Філін, М. Шанський, Е. Шимчук та ін. Наукові дослідження про варіантність слів на матеріалі німецької мови здійснили Н. Варенич, О. Воронов, О. Москальська, М. Степанова, Є. Шендельс, С. Худолєєва та інші.

У центрі уваги вчених перебуває формально-граматичне варіювання лексем (варіювання його звукової і морфологічної форм). Збереження семантичної рівності визнається сучасними дослідниками основною умовою ідентифікації мовних одиниць як варіантів одного

слова. Проте дотепер немає одностайні у визначенні певної межі, за якою відмінності у змісті чи формі призводять до перетворення варіантних одиниць у самостійні слова. Дискусії ведуться навколо можливості використати у ролі класифікаційних ознак стилістичну й емоційно-експресивну маркованість, функціональну рівність, особливості сполучення слів тощо. Існує два основних погляди на цю проблему. Деякі дослідники переконані, що про варіанти може йтися лише за умови, коли різновиди певної мовної одиниці рівні між собою не тільки за лексичним значенням, а й за стилістичною і синтаксичною функціями (О. Кунін). Учені, які поділяють погляди В. Виноградова та О. Смирницького, вважають, що наявність у лексемах стилістичних і емоційно-експресивних відмінностей, як і функціональних при тотожності їх основного значення, й незначних формальних відмінностей, не порушують їх єдності. Відповідно з-поміж варіантів виділяють повні, у яких значення і функція збігаються, і неповні, які розрізняються експресивно-стилістичними характеристиками й сферою використання [10, с. 55].

Отже, варіантність – як особлива лінгвістична проблема – і нині залишає за собою низку остаточно невирішених дискусійних питань: від самого визначення терміна, причин виникнення варіативних одиниць та функцій, які вони реалізують, типології варіантів, розуміння їх сутності до загального визнання цього явища на всіх мовних рівнях. Вивчення варіантності має велике значення для вирішення таких прикладних завдань, як удосконалення словникового складу літературної мови, оптимізація вивчення іноземних мов, удосконалення точності й ефективності роботи перекладачів. Більше того, з варіантністю нерозривно пов'язані проблеми мовної норми, лексико-граматичної ідентичності, лінгвістичної семантики тощо.

Література

1. Виноградов В. В. О формах слова / В. В. Виноградов // Известия АН СССР. Отделение литературы и языка. – М. : Изд-во АН СССР, 1944. – Т. 3. – Вып. 1. – С. 31–44.
2. Городенська К. Г. Префікси і префіксоїди в українській мові / К. Г. Городенська // Мовознавство. – 1986. – № 1. – С. 36–41.
3. Горяний В. Д. Синтаксична синонімія словосполучень і речень / В. Д. Горяний // Українська мова і література в школі. – 1969. – № 5. – С. 26–28.
4. Гуйванюк Н. В. Формально-семантичні відношення в системі синтаксичних одиниць / Н. В. Гуйванюк. – Чернівці : Рута, 1999. – 336 с.
5. Золотаренко О. Варіантність фразеологічних одиниць у легендах і переказах Нижньої Наддніпрянищини / О. Золотаренко // Східнослов'янські мови в їх історичному розвитку : зб.

наук. праць / наук. ред. В. А. Чабаненко. – Запоріжжя, 1996. – Ч. 1. – С. 183–185.

6. Кондратенко Н. Текстова варіативність у структурі постмодерністського дискурсу / Н. Кондратенко // Науковий вісник Чернівецького університету. – Чернівці : Рута, 2007. – Вип. 321–322. Слов'янська філологія. – С. 288–291.

7. Матвіяс І. Варіанти української літературної мови / І. Матвіяс. – К. : Велес, 1998. – 162 с.

8. Мойсієнко В.М. Варіативність у староукраїнській літературно-писемній мові (на прикладі текстів північноукраїнського ареалу XVI ст.) / В. М. Мойсієнко // Волинь – Житомирщина. Історико-філологічний збірник з регіональних проблем. – Житомир, 2010. – №22. – Т.1. – С. 114–125.

9. Мороз Т. Синтаксична варіантність у текстах книг Святого Письма (на матеріалі перекладів П. Морачевського, П. Куліша, І. Огієнка) / Т. Мороз // Науковий вісник Чернівецького університету. – Чернівці : Рута, 2007. – Вип. 321–322. Слов'янська філологія. – С. 413–421.

10. Семенюк Н. Н. Некоторые вопросы изучения вариантности / Н. Н. Семенюк // Вопросы языкознания. – 1965. – № 1. – С. 48–55.

11. Смирницкий А. И. К вопросу о слове: проблема тождества слова / А. И. Смирницкий // Труды Института языкознания АН СССР. – М. : Изд-во АН СССР, 1954. – Т. 4. – С. 3–49.

12. Смирницкий А. И. Лексикология английского языка / А. И. Смирницкий. – М., 1956. – 260 с.

13. Трубецкой Н. С. Основы фонологии / Н. С. Трубецкой. – М. : Изд-во иностр. л-ры, 1960. – 372 с.

14. Чабаненко В. А. Фонетична варіантність слова і мовна експресія / В. А. Чабаненко // Мовознавство. – 1981. – № 5. – С. 28–35.

Стаття надійшла до редакції 16.10.2014 р.